

DOI 10.33294/2523-4234-2023-33-1-63-72

УДК 930.2:[271.4-789.17-523.6:655.15](477.84)"17"

Іван Іванович АЛЬМЕС

ORCID: 0000-0001-9252-225X

Діяльність ченців у Почаївській монастирській друкарні XVIII ст.*

Досліджено діяльність ченців Почаївської василіянської монастирської друкарні у XVIII ст., одного з типових українських чернечих осередків друкарства домодерної доби. Функціонування закладу забезпечували монахи з фаховими знаннями за участі світських осіб (граверів, ливарників та ін.). Аналіз візитаційних описів 1730-х і 1770-х рр. дозволив з'ясувати, що у друкарні працювало зазвичай до семи ченців. Вони виконували такий чернечий послух у друкарні з благословення й за розпорядженням настоятеля монастиря в період між молитвою та трапезою, що в часовому вимірі варіювалося залежно від молитовного розпорядку дня.

Ключові слова: Почаївський монастир, василіяни, монастирська друкарня, префект друкарні

Ivan Almes

Practices of monks in the Pochaiv monastery printing house of the 18th century

The paper studies the practices of monks in the Pochaiv Basilian monastery printing house in the 18th century. It was one of the typical Ukrainian monastery typographies of the premodern time. Monks-professional, together with other non-monks' staff (engravers, foundries, etc.), ensured the functioning of the mentioned printing house. Research on the visitation descriptions of the 1730s and 1770s has found that up to seven monks worked in the typography. The cited archival sources traced the dynamics of monks' practices in the printing house of that time. In the 1730s, young 20 years old Basilians operated the Pochaiv typography under the chief elder hieromonk called prefect. They all worked without any payment because of some obedience within the monastery community life. In the 1770s, learners of the local monastery printing house still provided most of its activities. These Basilians started their monastery life in Pochaiv and learned printing crafts there. Because the type of monastery printing house strictly regulated its activities without non-monastic practices, monks had to learn printing affairs and be effective in typography without breaking *clausura* rules. That was impossible if they left monasteries (disobeyed *clausura*) and had lessons in craftsman, for instance, in Lviv. If Basilians with local primary schooling carried out almost all technical issues in the typography, then more educated and skilled monks censored and corrected editions there. They also started monks' life in the local Pochaiv monastery but later graduated from philosophical and theological studies within Ruthenian Basilian province or, less often, in Rome. The paper concludes that monks-professionals fixed out a successful Pochaiv printing house that was approved not only by high-quality editions but by a simple fact – 40% of all monastery incomes in some decades from the typography.

Keywords: Pochaiv monastery, Basilians, monastery printing house, prefect of typography

* Статтю написано у межах проекту “Поліцентричність і плюралізм домодерних християнств” (POLY) Університету Гете (Франкфурт-на-Майні) за підтримки Німецького дослідницького фонду (DFG).

Почаївська друкарня – це один із монастирських осередків друкарства ранньомодерної України. У цій статті розглядатиметься не історія власне книги, а друкарська діяльність почаївських ченців у контексті функціонування цілої чернечої спільноти. Маємо на меті з’ясувати такі дослідницькі питання: що таке монастирська друкарня (чи друкарня при монастирі); як вона функціонувала; хто там працював; як така діяльність монахів співвідносилася з чернечим життям; яка їхня безпосередня роль у роботі цього друкарського закладу.

Бібліографія наукових і науково-популярних праць з історії Почаївського монастиря ранньомодерного й модерного періодів загалом [4, с. 27–48] та її друкарні зокрема налічує десятки, а то й сотні позицій, огляд яких уже здійснено в інших дослідженнях [2]. Згадаємо тільки дві з них, що найбільше стосуються аналізованої нами проблематики. Це меганаратив про василіянські монастирі Руської провінції 1743–1780 рр. авторства польської дослідниці Беати Лоренс, яка серед іншого описує також видавничу активність ченців, зосередившись власне на Почаївській друкарні, діяльність котрої відтворюється на підставі малознаних джерел. Так, опершись на матеріал візитацій, Б. Лоренс вказала в цій монографії імена, прізвища та “посади” монахів, які працювали в друкарні [21, с. 410–411]. Валентина Бочковська у своїй дисертації також подала загальний огляд й навела імена ченців, переклавши фрагменти з візитацій, присвячені персональному складу цієї монашої спільноти в 1739–1741 та 1802 рр. [4, с. 177–180]. Проте інструментальне використання залучених дисертанткою джерельних відомостей [4, с. 239–241, 247–248] не дозволяє зрозуміти вповні особливості діяльності саме богопосвячених осіб у друкарні. Тому спробую докладніше представити таких ченців, простеживши, як це корелювалося з їхнім чернечим життям в обителі.

Почаївський василіянський монастир та “унійний тріумфалізм” XVIII ст. Київська унійна митрополія XVIII ст., єпархії якої були на території Речі Посполитої, творили культурно-релігійний простір *Slavia Unita* [22]. До митрополії входило також Луцьке владичтво, під опікою архиєпископа якого впродовж XVIII ст. й перебувала Почаївська обитель. Зрештою, монастир у Почаєві того часу – це один із яскравих репрезентантів творення унійної конфесійної культури домодерної доби. У 1712–1831 рр. Почаївський чернечий осередок був унійним (католицьким візантійсько-слов’янського обряду), тобто монахи визнавали зверхність папи римського та київського унійного митрополита. Завершення перехідного періоду від православного благочестя до василіянського умовно можна датувати входженням цієї монашої спільноти в 1743 р. до Чину св. Василя Великого (далі – ЧСВВ). І відразу ж обитель стала одним із осідків протоархимандрита Чину. Таким адміністративним центром ЧСВВ Почаїв ставав тоді, коли очільником обирали протоігумена Руської провінції [10]. У такі роки в Почаєві зазвичай локалізувалася провінційна управа (консультори, секретар), розміщувався архів Чину тощо [12, с. 24–25]. Іншими словами, Почаївський монастир у другій половині XVIII ст. – це адміністративний центр василіян Руської провінції, а в деякі роки – і всього ЧСВВ.

Центральність Почаївської обителі для Чину означала і її матеріальний розквіт, і активізацію релігійного й культурного життя. Про “унійний тріумфалізм” XVIII ст. виразно свідчать декілька сюжетів саме з історії цього чернечого осередку – діяль-

ність його друкарні; масштабне будівництво барокового комплексу (Святоуспенського собору та монастирських споруд); коронація Почаївської ікони Богородиці в 1773 р. Остання зі згаданих подій – важливий кульмінаційний вияв як самого унійного Почаєва, так і цілої Руської провінції ЧСВВ. З одного боку, це була лише одна із 26 папських коронованих ікон Речі Посполитої, але з іншого – тільки друга ікона василіянського монастиря. І така масштабна коронація символічно підтвердила паритетність Руської провінції з більш давньою, адміністративно впливовішою та через латинські впровадження більш “своєю” для Католицької церкви Литовською провінцією ЧСВВ [17].

Іншою візуалізацією апогею Почаєва як релігійного й культурного осередку унійного періоду було спорудження величних барокових сакральних споруд – Святоуспенського собору й монастирських будівель. Це стало можливим завдяки патронату та фундаціям канівського старости Миколая Потоцького, який лише в 1771–1778 рр. витратив на це понад 2 млн зл., хоча роботи тривали аж до 1829 р. Розпочали будівництво під керівництвом архітектора Готфріда Гофмана, а після 1775 р. здійснювали під управлінням Франциска Ксаверія Кульчицького. У підсумку Почаївський монастирський комплекс став одним із кращих архітектурних проєктів пізнього бароко щонайменше на Волині [21, s. 232, 277, 284].

Ченці в типографії та “друкарські люди”. 18 жовтня 1732 р. датується привілеєм короля Августа II на заснування в Почаєві друкарні, оскільки, як сказано в документі, Унійній церкві бракує “руських книжок” для богослужінь [13, с. 2]. Справді, головна мета започаткування видавничої справи в Почаєві – це випуск богослужбової літератури, тому й не дивно, що основний масив надрукованих тут книг становили літургійні видання (публікувалися, звісно, й тексти іншої тематики, проте здебільшого в другій половині XVIII ст.). Розгляну особовий склад працівників друкарні на першому етапі її діяльності – на межі 1730–1740-х рр., та в добу її розквіту – 1770-ті рр. Таке зіставлення допоможе з’ясувати особливості та динаміку змін у роботі цього видавничого закладу.

У 1739 р., після входження Почаївської обителі до створеної Святопокровської провінції (об’єднання монастирів на тогочасних українських землях Речі Посполитої), відбулася генеральна візитація всіх чернечих осередків цієї конгрегації, що передбачала, з-поміж іншого, й фіксацію їхнього персонального складу [6]. Повторну візитацію провели 1741 р., себто вже через два роки, аби таким чином перевірити, чи було вирішено проблеми й виконано вказівки 1739 р. [15].

Станом на 1739 р. в обителі нараховувалося 30 насельників, з яких 11 осіб – це новики, котрі ще тільки ознайомлювалися з чернечим життям і готувалися прийняти монаший постриг. Про значущість для монастиря в той час друкарні свідчить факт, що сім осіб з тридцяти були так чи інакше долучені до її роботи. У це перше десятиліття діяльності закладу привертають увагу кілька моментів. По-перше, у ньому працювали 20-літні ченці під керівництвом старшого за віком префекта, також монаха. Всі вони у друкарні виконували послух, не отримуючи за свою роботу платні. Позаяк ці молоді люди практикували чернечий спосіб життя лише декілька років і складали монаші обіти саме в Почаєві, то це може вказувати на існування цілеспрямованої політики пошуку молодих і перспективних осіб, здатних до друкарської праці. По-

друге, майже всі вони “уміли по-руськи і по-польськи”, знаючи ці мови на базовому рівні (грамоту) [6, арк. 5–6]. Вочевидь, такий освітній мінімум належав до основних умов для роботи в друкарні перших років її існування.

Згідно з даними візитації 1741 р., тоді в Почаєві було вже тільки 26 насельників, але, як і два роки тому, семеро з них займалося книгодруком. Таке суттєве зменшення чисельності почаївської спільноти пов’язано, мабуть, із функціонуванням у монастирі новіціату, однак для нас важливо те, що залишилися ченці, які працювали в друкарні. Четверо з цих монахів – Паїсій Грибовський, Діонісій Шерехович, Габріель Дрончевський й Ісає Ліпович – упродовж двох років такої роботи професійно зросли як “друкарські люди” і, як записав візитатор, були “дуже потрібними”, тож їх “з Почаєва не потрібно забирати” [15, к. 125 v., 127–127 v.]. Тому, незважаючи на таку звичну для василіян практику частого зміни чернечого осідку, декілька працівників друкарні перебували в Почаєві тривалий період. Це давало змогу ченцям-професіоналам друкарської справи поступово вдосконалюватись у майстерності випуску книг. Розвивалася і їхня духовна кар’єра: новики швидко ставали дяконами, а єродиякони (не менш оперативно) – єромонахами.

1741 року в Почаївській друкарні відбулося незначне підсилення її особового складу трьома новими монахами. Якщо один з них, дякон Самуель Концевич, просто замінив попереднього працівника з подібною кваліфікацією, то два інші мали б підвищити якість друкарні. Так, єрм. Тадей Залтуський, який походив з литовських земель, виявився “досконалим” у слюсарській справі, що дозволяло йому спеціалізуватися на створенні кириличних літер. Префектом же в той час був 37-річний єрм. Інокентій Боярський, який закінчив теологічні студії у Львові, а свячення отримав у Добромилі [15, к. 124 v., 127]. Як впливає з донесень братії, він не надто успішно управляв друкарнею. Єрм. Тома, наприклад, доповідав візитаторові, що префект “w drukarni bardziew zabawie szeladz anizeli dogląda” [15, к. 129]. Інший чернець під час візитації стверджував, що о. Інокентій пиячив, через що часто не відвідував богослужінь: “się rad napija u za bramę chodzi, chimery ma cudowne, iak pijanya do cerkwi rzadko bywa” [15, к. 129 v.]. Після о. Боярського до 1743 р. друкарнею урядував Адріан Громачевський – 23-річний монах, “досконалий” у писанні уставом (“w ruskim pismie, w czytaniu, spiewaniu, pisanium ustawem doskonały, u po polsku czytać u pisać umie, do Blichu sposobny, u do odlewania świec pochodni”) [15, к. 126 v.]. Його на цій посаді змінив вихованець Почаївської друкарні Паїсій Грибовський, який вчився друкарського ремесла тут ще від новіціату. Він тривалий час (аж до 1759 р. [21, s. 410]) виконував обов’язки префекта, хоча, напевно, жодних чернечих студій, окрім новіціату, не закінчував: “po rusku czytać u spiewać bardzo dobrze umie, po polsku czytać u pisać umie, w szkołach nie był, ale trzezwu u do posłuszania wszelkiego sposobny” [15, к. 126].

Отож наче цілком закономірно, що працівниками щойно заснованої друкарні були молоді ченці, але чи могли вони забезпечити її ефективну діяльність та випуск якісних книг. Цікаво також, скільки часу проводили в цій праці монахи та що саме робили. Життя в обителі, як відомо, чітко регламентоване, а Почаївський монастир жив за уставом св. Василя Великого у редакції Йосифа Веляміна Рутського [23]. Зазвичай день ченця починався з молитви, чернечого спільного правила, яке мог-

ло тривати декілька годин. У період між молитвою (келійною й спільотною) та спільною трапезою (обід і вечеря) виконували чернечий послух (з благословення чи розпорядження настоятеля монастиря). Власне тоді монахи й трудилися в друкарні, що в часовому вимірі могло варіюватися залежно від молитовного розпорядку дня. Очевидно, що ченці не працювали фізично у святкові дні, натомість залишається відкритим питання, чи займалися вони в час церковних свят “інтелектуальною” діяльністю (навчання, переписування книг).

У друкарні ченці виконували різні завдання. Для прикладу, у 1739 р. коректором, який перечитував і виправляв огріхи, був 29-річний ерм. Алімпій Лісковський. “Літери складав” щойно висвячений в ереї Сергій Гловацький. Цього ж року інший працівник друкарні – диякон Габріель Дрончевський – жалівся візитаторові, що “має багато роботи” [6, арк. 5–6]. Функції інтролігатора були покладені на молодого Ісаю Ліповича – сина майстра зі Львова, який вже опанував риторичку [15, к. 127]. А монахи Діонісій Шерехович і Паїсій Грибовський стояли безпосередньо біля друкарського верстата [15, к. 125].

До роботи у друкарні залучалися також світські люди. Скажімо, у 1730 р. для запуску її діяльності, зокрема для виготовлення шрифтів, запросили майстра Івана Доликевича з Києва та ще двох сокальських ремісників. Проблема виготовлення якісних шрифтів латинкою вирішили, уклавши 1743 р. угоду з єврейським майстром Зейліком Людкевичем із Сокаля, який мав не тільки зробити такі літери, але й навчити цього ремесла двох ченців. Гравером був Андрій Голота, який перед тим працював у Києві, Львові та Вільні [8, с. 279], а згодом, у 1740–1760-х рр. – Йосиф Гочемський, також світський фахівець, що мав досвід роботи в Києво-Печерському та Унівському монастирях [12, с. 168]. На відміну від ченців, особи з-поза обителі наймалися в друкарню за оплату. Місячну винагороду 5 зл., наприклад, отримували за певні господарські роботи “друкарські хлопці”, тобто помічники [21, с. 409, 411].

Префекти друкарні. Найвірогідніше, що в перші десятиліття функціонування друкарні “рекрутингом” нових працівників займався сам єпископ луцький Теодосій (Лубенецький-Рудницький). Ще перед тим як посісти архиерейський престол, владика був настоятелем Почаївської обителі, тож і надалі особливо нею опікувався [12, с. 24], з-поміж іншого організувавши діяльність її друкарського закладу. Опосередковано цю гіпотезу підтверджує візитаційна інформація 1741 р. про те, що в 1739–1741 рр. у друкарні працювали 10 ченців, шість з яких були висвячені на диякона чи/та священника луцьким єпископом. З одного боку, нічого дивного, бо Почаївський монастир перебував на теренах Луцької єпархії, відповідно хіротонії здійснював протос цього владичтва, але з іншого – далеко не всі монахи Почаєва були рукоположені саме єп. Теодосієм. Активну участь цього архиєрея в пошуку працівників для друкарні демонструє такий епізод. У лютому 1741 р. в Рожищах, у своїй єпископській резиденції, владика Теодосій здійснив близько десяти як дияконських і священничих хіротоній насельників Почаївської обителі, п’ятеро з яких були працівниками друкарні: це Діонісій Серехович і Паїсій Грибович, котрі тоді стали дияконами, та нововисвячені оо. Тадей Залтуський, Ісая Ліпович і Габріель Дрончевський [15, к. 124–129]. Та все ж питання ролі єп. Теодосія в організації роботи Почаївської друкарні вимагає окремих досліджень.

Як знаємо, монастирський друкарський заклад очолював префект – переважно еромонах. У часи розквіту почаївського книгодрукування (друга половина XVIII ст.) близько сорока років, з 1760 р. до початку XIX ст. (здається ще в 1802 р. [3, с. 129]), ним керував ерм. Спиридон Коберський (1723–?). Із його біографії відомо небагато, проте можна припустити, що о. Спиридон також був почаївським вихованцем у друкарській справі. Вступив до цієї обителі в 1746 р., а через рік прийняв чернечий постриг [9, № 1040]. Уже 1754 р. він числиться як еромонах, і хоча у списку насельників обителі його чернечі функції не зазначені [5, с. 111], цілком імовірно, що на той момент він уже працював у друкарні. Такий висновок робимо на підставі того, що, по-перше, згідно з каталогами 1770-х рр., о. Спиридон перебував у Почасві вже 30 років поспіль, а таке, по суті виключне право перебування тут без зміни чернечого осідку мали, нагадаємо, лише “дуже потрібні” друкарні ченці. По-друге, 1760 р. С. Коберський став префектом цього видавничого закладу, а отже, вже мав певний друкарський досвід, який міг отримати протягом тринадцяти років після прийняття чернечих обітів.

Цікаво простежити професійну динаміку розвитку друкарні, порівнявши її персональний склад у 70-х роках XVIII ст. та на початку діяльності. Відразу впадає у вічі, що в 1770-х рр. кількість ченців-працівників закладу залишалася приблизно такою ж, як і три десятиліття тому, коли послух у ньому несли п’ять чи шість монахів. Попри те, що в цей пізніший період монастир був значно численнішим (його населяли від 42 до 47 осіб [5, с. 166]), так само як і в перше десятиріччя роботи друкарні, працівниками друкарні були здебільша вихованці Почасва, які починали чернече життя й навчалися друкарської справи саме в цій обителі. Зрештою, Почаївська “типографія” була однією з кращих монастирських книговидавничих закладів, а питання, чи існувала для ченців Руської провінції можливість деінде навчитися ремесла друкувати книги в чернечому середовищі, ще не з’ясоване. Модель функціонування монастирської друкарні накладала чіткі обмеження: ченці мусили одночасно дотримуватися клявзури, духовно зростати й опановувати професійні навички друкарів. А це було б неможливо, якби монахи, покинувши мури обителі, їхали вчитися у львівських чи інших майстрів (адже так вони порушували б правило про клявзуру).

Якщо технічний супровід діяльності друкарні в 1770-х рр., як і тридцять років тому, забезпечували власні вихованці – префект Спиридон Коберський та його помічники диякон Антоній Сорочинський, новики Ісидор Лавровський і Панкратій Іцевич, то цензорами й коректорами були вже більш освічені й досвідчені ченці. Цього вимагало насамперед видання латино- й польськомовних книг. Такими кваліфікованими спеціалістами ставали зазвичай ті ченці, які, відбувши новіціат у Почасві, продовжували свою освіту (переважно йшлося про чернечі студії з філософії чи теології) у межах Руської провінції, рідше – у Римі. Показовим прикладом у цьому плані є життєва історія Єроніма Стрелецького (1732–1804).

Протягом принаймні 1773–1777 рр. він був цензором Луцької єпархії й водночас магістром новиків у Почасві. Його шлях до цих урядів виявився доволі довгим. Від 1753 р. навчався у почаївському новіціаті, і лише через п’ять років отримав дияконські свячення [11, с. 385; 18, с. 472]. У 1770-х рр. о. Єроніма призначили магістром новиків, з огляду на те, що 1761 р. він здобував освіту в Грецькому колегіумі

в Римі (щоправда, студіював там лише логіку, без теологічних дисциплін і, вочевидь, докторату не захистив). Тоді ж, у лютому 1761 р., був висвячений у Римі на єрея [16, f. 11v–12r]. Отець Єронім став героєм й водночас автором історії порятунку василіян під Неаполем 1762 р., яка увійшла до книги чуд Почаївської ікони (текст опубліковано у виданні “Гора Почаївська”, 1793 р.) [14]. Мав досвід місіонерської праці, зокрема в Замості 1763 р. Після роботи цензором, у 1777 р. поїхав до Відня, куди його призначили настоятелем церкви Св. Варвари й опікуном над василіянами, які вчилися у столиці Габсбургів [21, s. 259, 413]. Для порівняння, у 1754 р., за два десятиліття до розквіту 1770-х рр., цензором був ерм. Варлаам Какойлович [5, с. 111]. Ще на початку 1740-х рр. він короткий час виконував функції настоятеля Почаївської обителі, але через недостойну поведінку (невідвідування богослужінь, пиятику тощо) та безгосподарність його усунули від управління монашою спільнотою. Цьому передували відповідні зізнання монастирської братії, у т. ч. дякона Самуеля Концевича, який повідомив про отця настоятеля таке: “przez siedm miesięcy tylko raz miał mszę w cerkwi, na nabożeństwie bardzo rzadko bywa, ustrawicznie się prawie upija, gospodarstwa nic nie rozumie” [15, k. 124 v.]. Під час візитації наголосили, що отець Варлаам “по-руськи читати і писати” добре вміє, вчив також філософію та моральну теологію [15, k. 130], натомість про володіння латинською чи польською мовою не сказали нічого, як і про місце згаданих студій.

Важливим критерієм успішності роботи ченців-працівників Почаївської друкарні є аналіз її прибутків. Якщо в перші роки діяльності закладу (1737–1739 рр.) його щорічний дохід становив трохи більше 7 тис. зл., то в період розквіту міг сягати і 20 тис. зл. (такий максимум зафіксовано 1773 р.). Пересічно такі надходження складали 15 % усіх доходів монастиря, хоча в деякі роки, як-от у 1760 р., друкарня забезпечила 40 % фінансів Почаївської обителі [21, s. 223]. Середні прибутки від продажу коливалися від 2 до 7 тис. зл. на рік. Існувала навіть власна мережа збуту книг – василіянські монастирі в Добромилі й Лаврові (Перемишльська єпархія), Луцьку, Умані та Мільчі (на межі з Київською православною митрополією) [21, s. 411–412]. Поширювалися почаївські видання й у Мукачівській єпархії, оскільки там не вдалося організувати друк необхідних кирилических, насамперед богослужбових, книг [7, с. 21]. Ще одним показником якості виданої продукції стало зростання впродовж другої половини XVIII ст. ролі Почаєва як осередку друкарства. У 1756–1763 рр. саме в Почаєві побачили світ польськомовні твори Вацлава Жевуського, що видавалися під контролем представників польного гетьмана (капуцина та придворного). Відтак у 1760 р. префект друкарні здав до каси монастиря 18 тис. зл. [21, s. 415]. Протягом 1780–1790-х рр. у Почаєві надрукували бл. 40 замовних видань для старообрядців з Чернігівщини [7, с. 15–16]. Продовжували виконувати замовлення ззовні й на початку XIX ст. Усе це переконливо свідчить про успішність функціонування друкарського закладу, що було заслугою насамперед ченців-професіоналів.

Видавничий заклад у Почаєві – це типовий взірець української монастирської друкарні домодерного часу, діяльність якої забезпечували єрархи та ченці-фахівці за участі світських осіб (граверів, ливарників та ін.). Тож не випадковим, мабуть, є такий кількісний збіг: і в Почаївській, і у Віленській василіянській друкарні в 1730-х

чи 1770-х рр. працювало зазвичай по сім ченців [1, с. 210]. Хоча попереднє, дуже загальне ознайомлення з функціонуванням друкарських закладів василіян у Супраслі та Вільні показує, що там переважали світські особи, а не монахи [18, s. 130; 19, p. 24; 20]. Однак такий компаративний аналіз діяльності ченців у монастирських друкарнях, наприклад на предмет стандартності числа залучених (7–8 монахів), – питання для подальших досліджень.

1. Ададуrow В. В імперському контексті (XIX століття). *На перехресті культур: Монастир і храм Пресвятої Трійці у Вільнюсі*: кол. моногр. Вид. 2-ге, випр. і доп. / за ред. А. Бумблаускаса, С. Кулявічюса, І. Скочилися [= Київське християнство, 16]. Львів, 2019. С. 207–234.

2. Бібліографія публікацій про друкарню Почаївського Свято-Успенського монастиря та її видання (уклад. О. Железняк). *Друкарня Почаївського Успенського монастиря та її стародруки*: зб. наук. пр. Київ, 2011. С. 247–261.

3. Бочковська В. Малодосліджені сторінки в історії Почаївського монастиря XVIII – початку XIX ст. (за матеріалами візитаційних описів). *Друкарня Почаївського Успенського монастиря та її стародруки*: зб. наук. пр. Київ, 2011. С. 125–138.

4. Бочковська В. Почаївський духовний осередок в історії і культурі українського народу XVIII – 30-х років XIX ст.: дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2018. 406 с. (Рукопис).

5. Ваврик М. Нарис розвитку і стану Василіянського чина XVII–XX ст.: топографічно-статистична розвідка. Рим, 1979. 217 с.

6. Державний архів Тернопільської області. Ф. 258. Оп. 1. Спр. 1194. 38 арк.

7. Ісаєвич Я. Книговидання і друкарство в Почаєві: ініціатори та виконавці. *Друкарня Почаївського Успенського монастиря та її стародруки*: зб. наук. пр. Київ, 2011. С. 7–22.

8. Ісаєвич Я. Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. Львів, 2002. 520 с.

9. Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 3. Од. зб. 436. Арк. 785–1188.

10. Почаевская Успенская лавра. Историческое описание / трудъ Профессора Нѣжинскаго Историко-филологическаго Института А. О. Хойнацкаго, исправленный и дополненный Г. Я. Кръжановскимъ. Почаевъ, 1897. 524 с.

11. Стецик Ю. Чернецтво святопокровської провінції ЧСВВ (1739–1783 рр.): Просопографічне дослідження: монографія. Дрогобич, 2018. 472 с.

12. Тилявський І. Літургійні напрямки Почаївського монастиря під час унії (1712–1831). Рим; Львів, 1997. 376 с.

13. Щуровський А. До питання про початок почаївської друкарні. *Записки Наукового Товариства ім. Шевченка*. Львів, 1895. Т. 8. С. 1–3.

14. Яковенко Н. Чудо Почаївської ікони на морі під Неаполем 1762 року. *Записки наукового товариства ім. Шевченка*. Львів, 2017. Т. 270: Праці історично-філософської секції. С. 201–219.

15. Archiwum Polskiej Prowincji Dominikanów w Krakowie. Zespół “Archiwum Ławry Po-zajowskiej”). Sygn. 36/ 136 k.

16. Archivio del Pontificio Collegio Greco di Sant’Atanasio. Vol. 13. 60 ff.

17. Berezhnaya L. Kloster Počajiv. *Religiöse Erinnerungsorte in Ostmitteleuropa. Konstitution und Konkurrenz im nationen- und epochenübergreifenden Zugriff* / Hrsg. Th. Wunsch, S. Rohdewald, J. Bahlcke. Berlin, 2013. S. 74–80.

18. Jaroszewicz-Pieresławcew Z. Druki cyrylickie z oficyn Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI–XVIII wieku. Olsztyn, 2003. 228 s.
19. Kažuro I. The Practices of the Printing House of the Vilnius Basilian Monastery (1628–1839). Summary of doctoral dissertation. Social sciences, Communication and information S 008. Vilnius, 2019. 48 p.
20. Kažuro I. Vilniaus bazilijonų spaustuvės (1628–1845) veiklos organizavimas. *Knygotyra*. Vilnius, 2017. Vol. 69. P. 7–41.
21. Lorens B. Bazylianie prowincji koronnej w latach 1743–1780. Rzeszów, 2014. 560 s.
22. Skoczylas I. Slavia Unita – the Cultural and Religious Model of the Archdiocese of Kiev in the Seventeenth and Eighteenth Centuries (the Discussion on Christian Heritage of the Nations of Eastern Europe). *East-Central Europe in European History: Themes and Debates* / Ed. J. Kłoczowski, H. Łaszkievicz, Lublin, 2009. S. 243–254.
23. Summariusz regul świętego oycy naszego Bazylego Wielkiego, z Regul obszerniejszych y Krotszych, z Konstytucyi Mniskich, y Nauk Iego Zakonnych, w kretce zebrany. Poczajów, 1751.

References

1. Adadurov, V. (2019). V imperskomu konteksti (XVIII stolittia) [Within the Context of Empire (18th Century)], *Na perekhresti kultur: Monastyr i khram Presviatoi Triitsi u Vilnusi*: kol. monohr., vyd. 2-he, vypr. i dop. / za red. A. Bumblauskasa, S. Kuliavichiusa, I. Skochyliasa [= Kyivske khrystyanstvo, 16], Lviv, 207–234 (in Ukr.).
2. (2011). Bibliohrafiia publikatsii pro drukarniu Pochaivskoho Sviato-Uspenskoho monastyria ta yii vydannia (uklad. O. Zhelezniak) [Bibliography of works about the printing-house of Assumption of the Virgin Mary Pochaiv monastery and its editions], *Drukarnia Pochaivskoho Uspenskoho monastyria ta yii starodruky*: zb. nauk. pr., Kyiv, 247–261 (in Ukr.).
3. Bochkovska, V. (2011). Malodoslidzheni storinky v istorii Pochaivskoho monastyria XVIII – pochatku XIX st. (za materialamy vizytatsiinykh opysiv) [Understudied pages from the history of Pochain monastery in the 18 – early 19th centuries], *Drukarnia Pochaivskoho Uspenskoho monastyria ta yii starodruky*: zb. nauk. pr., Kyiv, 125–138 (in Ukr.).
4. Bochkovska, V. (2018). Pochaivskiyi dukhovnyi osередok v istorii i kulturi ukrainskoho narodu XVIII – 30-ky rokiv XIX st. [Pochaiv ecclesiastical center in the history and culture of Ukrainians, 18th – 1830s.]: dys. ... kand. ist. nauk, Kyiv, 406 (in Ukr.).
5. Vavryk, M. (1979). Narys rozvytku i stanu Vasyliianskoho chyna XVII–XX st.: topohrafichno-statystychna rozvidka [Essays on development and status of Basilian Order in the 17th – 20th centuries: topographical and statistical research], Rym, 217 (in Ukr.).
6. Derzhavnyi arkhiv Ternopilskoi oblasti [State Archive of Ternopil Region], f. 258, op. 1, spr. 1194, 38 ark. (in Ukr.).
7. Isaievyeh, Ya. (2011). Knyhovydannia i drukarstvo v Pochaievi: initsiatory ta vykonavtsi [Book publishing and typography in Pochaiv: initiators and executors], *Drukarnia Pochaivskoho Uspenskoho monastyria ta yii starodruky*: zb. nauk. pr., Kyiv, 7–22 (in Ukr.).
8. Isaievyeh, Ya. (2002). Ukrainske knyhovydannia: vytoky, rozvytok, problemy [Ukrainian book publishing: origins, development, problems], Lviv, 520 (in Ukr.).
9. Lvivska natsionalna naukova biblioteka im. V. Stefanyka NAN Ukrainy [Vasyl Stefanyk Lviv National Scholar Library]. Viddil rukopysiv, f. 3, od. zb. 436, ark. 785–1188 (in Ukr.).
10. (1897). Pochaevskaia Uspenskaia lavra. Ystorycheskoe opysanie [Assumption of the Virgin Mary Pochaiv lavra. Historical description], trud Professora Nizhynskoho Ystoryko-fylolohycheskoho

Ynstytuta A. O. Khoynatskaho, yspravlenniy y dopolnenniy H. Ya. Kryzhanovskym, Pochaev, 524 (in Rus.).

11. Stetsyk, Yu. (2018). Chernetstvo sviatopokrovskoi provintsii ChSVV (1739–1783 rr.): Prosopohrafichne doslidzhennia: monohrafiia [Monks Communities of Protection of the Mother of God Province of OSBM (1739–1783): Prosopographical research], Drohobych, 472 (in Ukr.).

12. Tyliavskiy, I. (1997). Liturhiini napriamky Pochaivskoho monastyrja pid chas unii (1712–1831) [Liturgical activities of Pochaiv monastery during the period of Union (1712–1831)], Rym; Lviv, 376 (in Ukr.).

13. Shchurovskiy, A. (1895). Do pytannia pro pochatok pochaivskoi drukarni [On the issue of Pochaiv printing-house origins], *Zapysky Naukovoho Tovarystva im. Shevchenka*. Lviv, (8), 1–3 (in Ukr.).

14. Yakovenko, N. (2017). Chudo Pochaivskoi ikony na mori pid Neapolem 1762 roku [Miracle of Pochaiv icon on the sea near Napoli, 1762], *Zapysky naukovoho tovarystva im. Shevchenka*. Lviv, (270), 201–219 (in Ukr.).

15. Archiwum Polskiej Prowincji Dominikanów w Krakowie [Archive of Dominican Polish Province in Krakow], Zespół “Archiwum Ławry Poczajowskiej”, sygn. 36, 136 k. (in Pol.).

16. Archivio del Pontificio Collegio Greco di Sant’Atanasio [Archive of St. Athanasius Pontifical Greek Colegge], vol. 13, 60 ff. (in Ital.).

17. Berezhnaya, L. (2013). Kloster Počajiv [Pochaiv monastery], *Religiöse Erinnerungsorte in Ostmitteleuropa. Konstitution und Konkurrenz im nationen- und epochenübergreifenden Zugriff* / Hrsg. Th. Wunsch, S. Rohdewald, J. Bahlcke, Berlin, 74–80 (in Ger.).

18. Jaroszewicz-Pieresławcew, Z. (2003). Druki cyrylickie z oficyn Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI–XVIII wieku [Cyrillic editions from the printing-offices of Grand Duchy of Lithuania in the 16th – 18th centuries], Olsztyn, 228 (in Pol.).

19. Kažuro, I. (2019). The Practices of the Printing House of the Vilnius Basilian Monastery (1628–1839). Summary of doctoral dissertation. Social sciences, Communication and information S 008, Vilnius, 48 (in Eng.).

20. Kažuro, I. (2017). Vilniaus bazilijonų spaustuvių (1628–1845) veiklos organizavimas [Vilnius Basilian printing house (1628–1845) organization of activities], *Knygotyra*, Vilnius, (69), 7–41 (in Lit.).

21. Lorens, B. (2014). Bazylianie prowincji koronnej w latach 1743–1780 [Basilians of Polish Province, 1743–1780], Rzeszów, 560 (in Pol.).

22. Skoczylas, I. (2009). Slavia Unita – the Cultural and Religious Model of the Archdiocese of Kiev in the Seventeenth and Eighteenth Centuries (the Discussion on Christian Heritage of the Nations of Eastern Europe), *East-Central Europe in European History: Themes and Debates* / Ed. J. Kłoczowski, H. Łaszkiwicz, Lublin, 243–254 (in Pol.).

23. (1751). Summariusz regul świętego oycy naszego Bazylego Wielkiego, z Regul obszerniejszych y Krotszych, z Konstytucyi Mniskich, y Nauk Iego Zakonnych, w kretce zebrany [Collection of rules by St. Basil the Great from the Larger and Shorter Rules, from the Constitutions of Monks, and from the Teachings of his Religious Order, collected in a short], Poczajów (in Pol.).